

version as the most reflected both the processes of building and destruction of the Tripolian buildings. As to author the second version needs the additional reasoning to survive.

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЛЯ

О. В. Цвек

У статті на основі аналізу нових матеріалів розглядається світогляд носіїв східнотрипільської культури, фіксуються особливості прояву релігійних уявлень в різних місцевостях її поширення.

Монолітна ранньотрипільська культура на пізній фазі розвитку тяжіє до диференціації. Локальні особливості, що проявилися у цей час, дозволили окреслити два регіони, кордон між якими проходив у Пруто-Дністровському межиріччі. Аналіз основних ознак, що характеризують західний і східний ареали, вказує на значну різницю за всіма показниками матеріальної та духовної культур. Протягом всього розвинутого Трипільля формувались своєрідні, самобутні риси східного ареалу. Цей процес включав розвиток ранньотрипільських традицій, а також запозичення окремих рис сусідніх, як родинно-близьких, так і іноетнічних масивів. В результаті місцеві племена створили лише їм притаманні прийоми домобудівництва, керамічний комплекс, своєрідні форми прояву ідеологічних уявлень.

Систематизація матеріалів розкопок поселень східного ареалу дає можливість розкрити деякі грані релігійних поглядів і специфіку культової обрядності населення регіону.

За матеріалами Трипільської культури досліджуваного району реконструюються два боки соціальної організації культу, які представлені домашніми ритуалами та ритуалами святилищ поселенських общин. Існування на трипільських пам'ятках вівтарів відзначає ряд дослідників¹. Вівтарі як організуючий елемент родинних святилищ, а також культові атрибути навколо них фіксуються на багатьох поселеннях (Шкарівка, Веселий Кут, Кліщів, Миропілля, Копіювата, Тростяничок). Різноманітні за формою (прямокутні, п'ятилисті, округлі, хрестоподібні) вони були центром будинку, де проходили обряди, необхідними атрибутами яких були ритуальні посудини, виявлені в районі цих підвишень. Вівтарі як правило розміщувались у центральному будинку житлово-господарського комплексу і доглядалися в сім'ї, про це свідчать постійні ремонти.

Свідчення общинного культу — святилища, виявлені в Сабатинівці II² і Шкарівці. Сабатинівське святилище і його інтерпретація дають підставу вважати, що воно пов'язане з культом родючості. Таке ж святилище виявлене і на Шкарівському поселенні. Споруда № 5 збереглась частково, її північна частина зруйнована при будівництві каналу. Віділіла частина (53 м² мала прямокутну форму (рис. 1). Вздовж західної стіни був розташований багатощаровий глинобитний подіум, який повільно знижувався до центру. Нижній ярус «плитчастого настилу» переходив у товстий настил з бурої обпаленої розсипчастої глини, завдяки якому західний бік площадки виявився трохи піднятим. На заповірюваній похилій площині глинобитного подіума знаходились два вівтарі, повернуті на схід (рис. 1). Один з них (малий), у формі прямокутника із заокругленими кутами, був двоступінчастий. Нижній його ярус мав площу 1,6 м², верхній — 0,56 м². У центрі верхнього яруса (висота — 8—10 см) чашеподібне заглиблення діаметром 0,09 м (рис. 1). Другий вівтар зберігся фрагментарно. Третій (великий) прямокутної форми із заок-

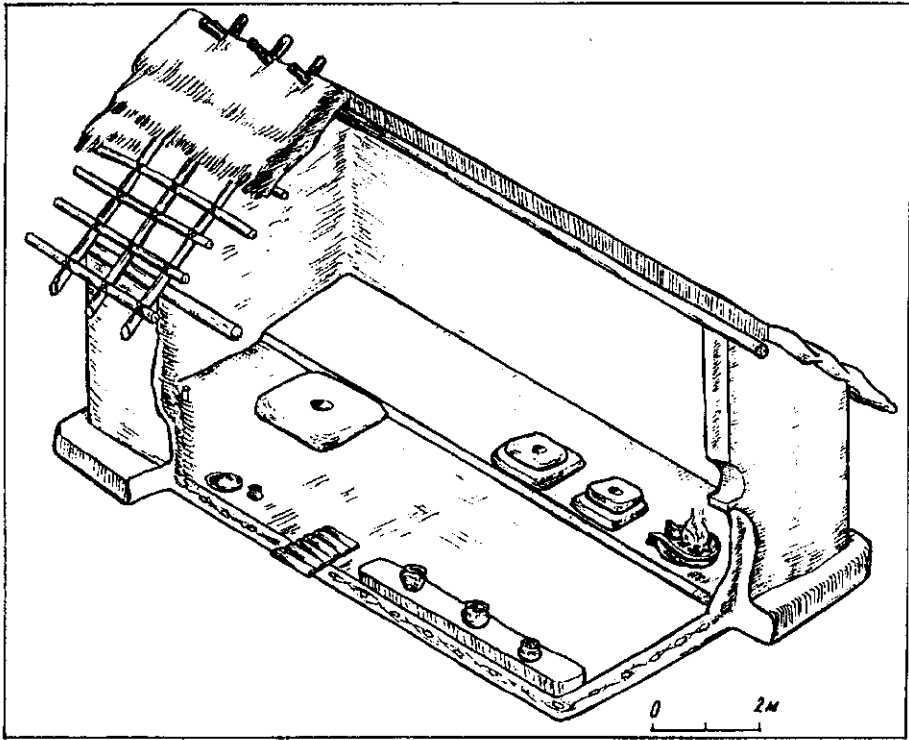

Рис. 1. Реконструкція шкарівського святилища.

ругленими кутами (площа $3,3 \text{ м}^2$, висота до 12 см) був виявлений у північній частині площадки біля підніжжя подіума. Його поверхня покрита тонким шаром відмуленої, добре обпаленої та ретельно заглаженої обмазки. Простежуються сліди кількох поновлень. Первісно вітвар мав форму квадрата ($1,7 \text{ м}^2$), але при подальших ремонтах його площу дещо збільшено. У північно-західному куті будівлі виявлене овальне в плані відкрите вогнище, глибиною 15 см із заповненим і обпаленим бортиком та челюстю, зверненою в бік великого вітваря. У заповненні вогнища — перепалені кістки, фрагменти кераміки, мініатюрні посудини, глиняні конуси.

Вздовж східної стіни будівлі зафіксована одношарова плитчаста вимостка висотою до 10 см , на якій стояли посудини. Привертає увагу значна за розміром світлоглиняна посудина, яка ретельно залощена та прикрашена вишуканим орнаментом, виконаним зубчастим штампом. У південно-східному куті приміщення неподалік великого вітваря розміщене округле заглиблення (діаметр — $0,45 \text{ м}$, глибина — $0,4 \text{ м}$) з добре заглаженою та обпаленою глиняною обмазкою, на дні якого знаходились велика червоноглиняна миска і кубок. Під ними підсипка з кальцинованих кісток великої рогатої худоби (можливо бика)*. Інвентар та конструктивні деталі дають можливість виділити цю споруду з ряду інших і вважати її культовою.

Святилища відомі й на інших трипільських поселеннях: Сабатинівка II³, Солончени I, Коломійщина⁴, Стіна⁵, Коновка⁶, Володимирівка⁷ та ін.

Звернуті на схід два вітварі, священне вогнище, кальциновані залишки черепа бика, посудини з «живою водою» Шкарівського святилища мають особливе значення для розкриття світогляду місцевого трипільського населення. Інтер'єр святилища і його атрибути знаходять аналогії у священних будинках сільських общин куро-аракської культури⁸. Вітварі з сакральними заглибленнями, знахідка у вогнищі конуса — найбільш раннього символу з

* Визначення кандидата біологічних наук В. І. Бібікової.

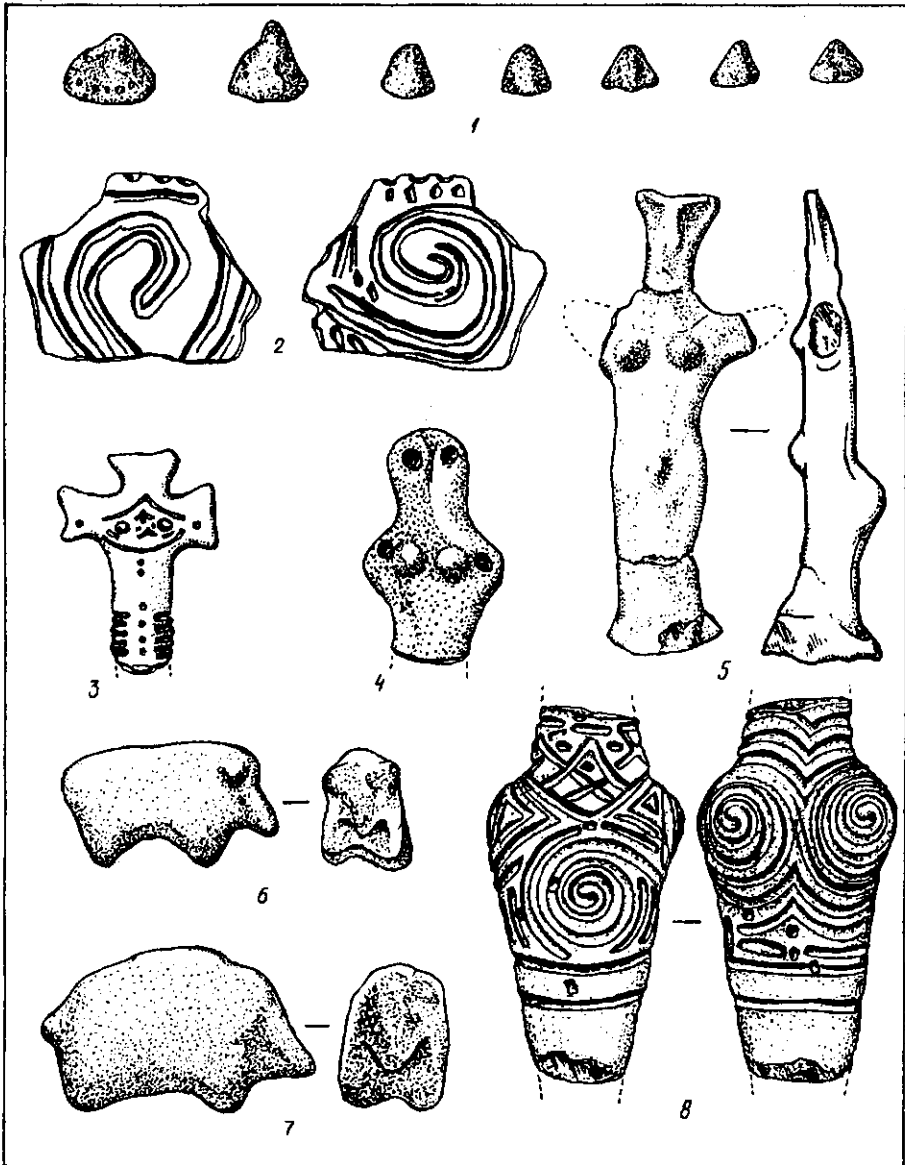

Рис. 2. Пластика.

1. Кокуси. Веселий Кут.
2. Антропоморфна статуетка. Красноставка.
3. Антропоморфна статуетка. Верем'я.
4. Фрагмент статуетки. Гарбузин.
5. Статуетка. Миропілля.
- 6—7. Зооморфна пластика. Веселий Кут.
8. Антропоморфна статуетка. Березівка.

рисами Великої богині-матері, дозволяють вважати, що тут проходили релігійні церемонії, пов'язані зі святом вогню та води, одним із найважливіших літніх свят землеробів.

Особливістю культової обрядності общин регіону, про який іде мова, є обмежене вживання в релігійному церемоніалі антропоморфної пластики, яка досить широко використовувалась у західному ареалі. Антропоморфні фігурки, що сидять, південнобузького типу зустрічаються в незначній кількості лише на поселеннях початку розвинутого Трипілля (Зарубинці). В комплексах пізніших пам'яток (Красноставка, Жакчич, Шкарівка, Верем'я), виявлені пласкі (хрестоподібні) статуетки, які отримали місцеве етнографічне

оформлення (рис. 2, 2—3). Семантика їх орнаментальної символіки, як і сам факт виготовлення, пов'язані з культом родючості. Окремими екземплярами антропоморфні статуетки представлені у Веселому Куті та Миропіллі. Досить незвичне і своєрідне трактування миропільської фігурки (рис. 2, 5). Дещо частіше жіночі схематичні зображення зустрічаються на пам'ятках кінця розвинутого Трипілля (Гарбузин, Гордашівка) (рис. 2, 4). Статуетки згаданого типу значно поширені на пам'ятках типу Володимирівки, звідки вони, найвірогідніше, і потрапили в середовище населення Буго-Дніпровського межиріччя.

Зооморфні скульптурні зображення (баран, вівця, дикий кабан, ведмідь, риба) виявлені лише на пам'ятках типу Веселий Кут — Пеніжкове (рис. 2, 6).

Декор посудин східного ареалу — складна продумана система, яка за допомогою піктограм передавала світогляд, що склався в середовищі населення цієї території. Небо із запасами вологи, зміна сезонів, кругообіг часу — головні ідеї трипільського орнаменту, розкриті Б. О. Рибаківим на прикладі розписної кераміки. Ці ідеї знаходять відображення і в орнаментальних схемах, які прикрашали посудини поселень східного ареалу. Композиції на них виконані в техніці графіки, що характерно для цього племінного об'єднання. Складний орнамент, що повторюється на кераміці всіх локальних варіантів східнотрипільської культури, свідчить про формування своєї міфологічної системи. За допомогою певних орнаментальних композицій давні традиції передавались майбутнім поколінням, що сприяло збереженню культурної єдності цього племінного об'єднання.

Центральне місце у віруваннях давніх землеробів даного регіону займав культ родючості у різних його обрядових проявах. З пороку тривожного очікування врожаю пов'язувалась ідея існування на небі безмежних запасів води, що знаходяться у розпорядженні двох богинь, небесних благодійниць, які сприяють урожайності. Дуалістичне уявлення про двох богинь було значно поширене у землеробських народів і має давні витоки. Воно притаманне багатьом архаїчним віруванням. Уявлення про двох богинь існувало у населення західно-анатолійської культури (зображення жіночих грудей у святилищі Чато-Хююка)⁹. На багатьох енеолітичних поселеннях Європи, а також на поселеннях раннього Трипілля зустрінуті посудини з рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, що свідчить про сталість уявлень про двох богинь. Такі посудини знайдені біля вівтаря Сабатинівського святилища. З раннього Трипілля ці уявлення прийшли в середовище населення східного ареалу. Міф про двох повелительок неба, поширений у населення цього регіону протягом усього розвинутого Трипілля, знайшов втілення у посудинах з рельєфним зображенням жіночих грудей, яке часто облямоване солярними знаками чи відображенням змії (рис. 3, 1, 2, 4—6). Ідея двох богинь у Шкарівському святилищі передана двома вівтарями, розташованими на високому під'юмі. Важлива частина аграрного культу — моління про небесну воду, про дощ — також пов'язана з дуальним божеством. Вода з'єднувала небо з землею, давала їй життя. Ритуали молінь про дощ багатогранні. Невід'ємною їх частиною були біноклеподібні посудини, в які здійснювались жертвні узливання, присвячені двом богиням, з проханням про родючість землі, стада і дарування дощу. Особливо цікаві у цій площині антропоморфні перемички посудини із Шкарівки (рис. 3, 3) та Верем'я¹⁰, на біноклеподібній посудині з Володимирівки розпис верхніх чаш також передає символи двох богинь¹¹. Майже завжди посуд із зображенням чотирьох грудей і «біноклі» знаходять разом біля домашніх вівтарів або на них. У цьому плані цікаві вівтарі із Липкан і Трушешт, які передають зображення двох богинь з чашами для ритуальних узливань¹². Біноклеподібні посудини значно поширені в зоні трипільських пам'яток східного ареалу. Багатоваріантність трактовки їх функціонального призначення зводиться до ритуалу, пов'язаного з культом родючості¹³, чому не суперечить і наш висновок. В обряді «волхвування» водою, що мав місце у населення східного ареалу, застосовувались, мабуть, кратери, орнамент яких має символи, пов'язані з цим ритуалом. У мистецтві племен східного ареалу відбита сцена ритуального танцю (Гребені) (рис. 4. 1). У потоках води, серед снопів, дві жінки виконують магичний та-

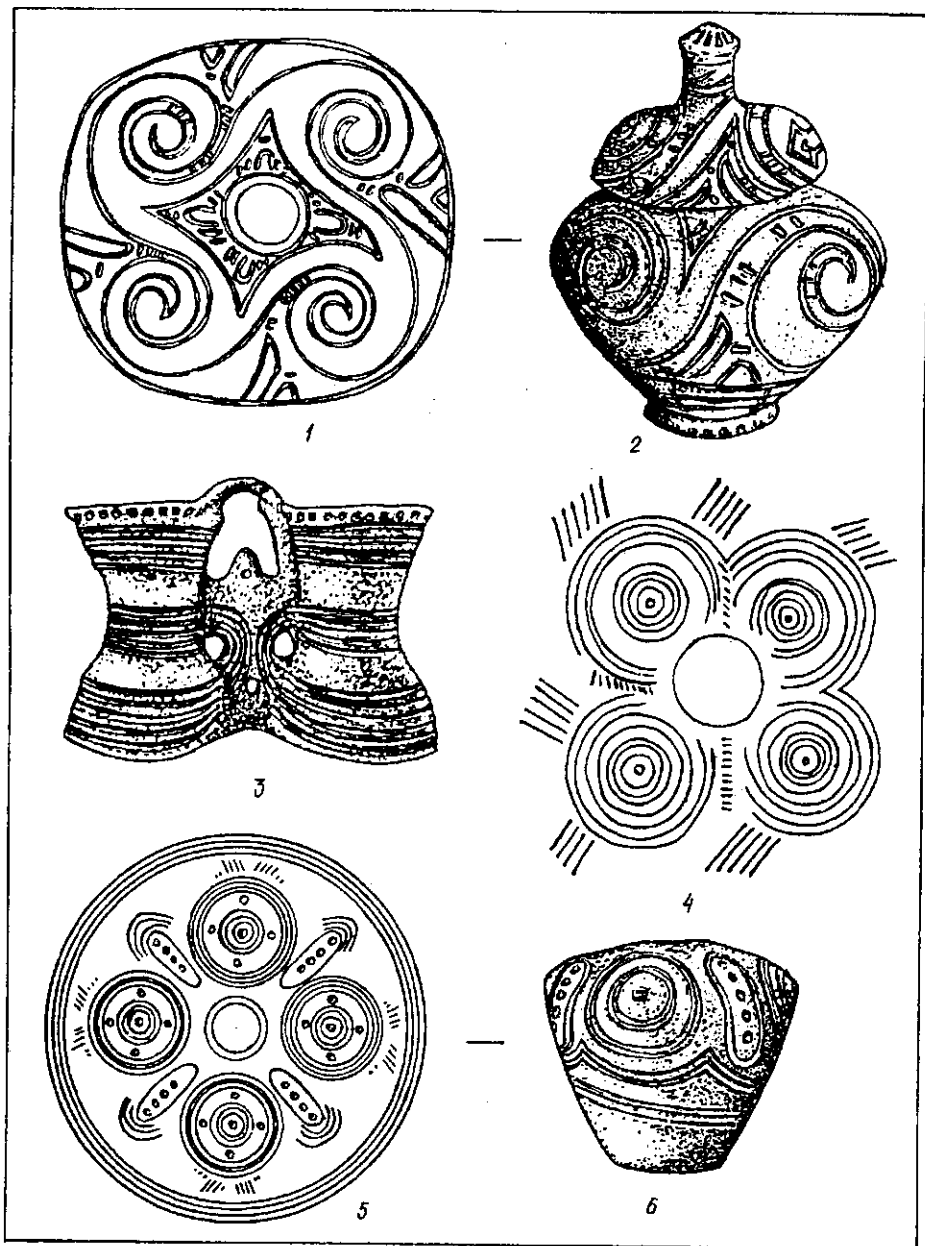

Рис. 3. Посуд та орнаментальні композиції:

1. Орнаментальна композиція покритишки. Березівка.
2. Антропоморфна посудина. Березівка.
3. Біноклеподібна посудина. Шкарівка.
4. Орнаментальна композиція. Миропілля.
5. Орнаментальна композиція. Шкарівка.
6. Антропоморфний посуд. Веселий Кут.

нок дощу¹⁴. На посудинах західного ареалу культурної спільності Трипілья — Кукутені цей сюжет також зустрічається, але виконаний він у техніці розпису¹⁵.

Цікава обрядність зафіксована в спеціалізованих будівлях для зберігання та розмелювання зерна (Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин). У кожному такому приміщенні є спеціальні місця, де, очевидно, здійснювався обряд, пов'язаний з плодоносною силою зерна. Про це свідчать знайдені в коморі Миропілля спеціальне блюдо, виконане з глини зі значними домішками зерна,

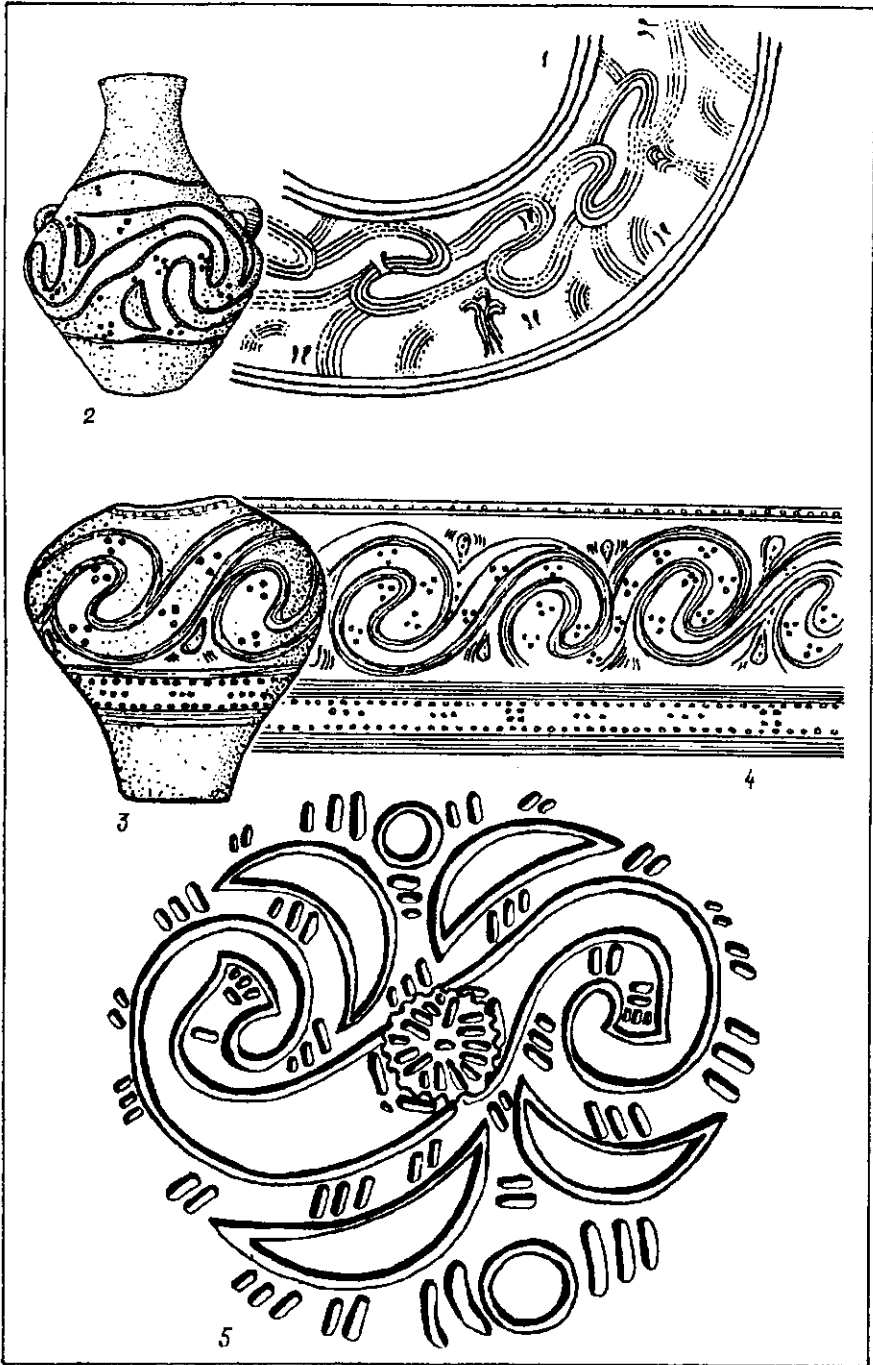

Рис. 4. Посуд та орнаментальні композиції:

1. Орнаментальна композиція. Гребені.
2. Антропоморфний посуд. Веселий Кут.
- 3—4. Зерновик та його орнаментальна композиція. Веселий Кут.
5. Орнаментальна композиція покритишки. Березівка.

глиняні моделі хлібців, а також вохра та пластика. Особливо цікава антропоморфна статуетка зі своєрідним трактуванням голови (рис. 2, 5). Аналогічну форму голови має й статуетка з Берем'я¹⁶. Подібне зображення, виконане в техніці розпису, ряд дослідників пояснюють як рогатий головний убір чи рогату маску, а сам образ ототожнюють з прототипом богині полювання¹⁷.

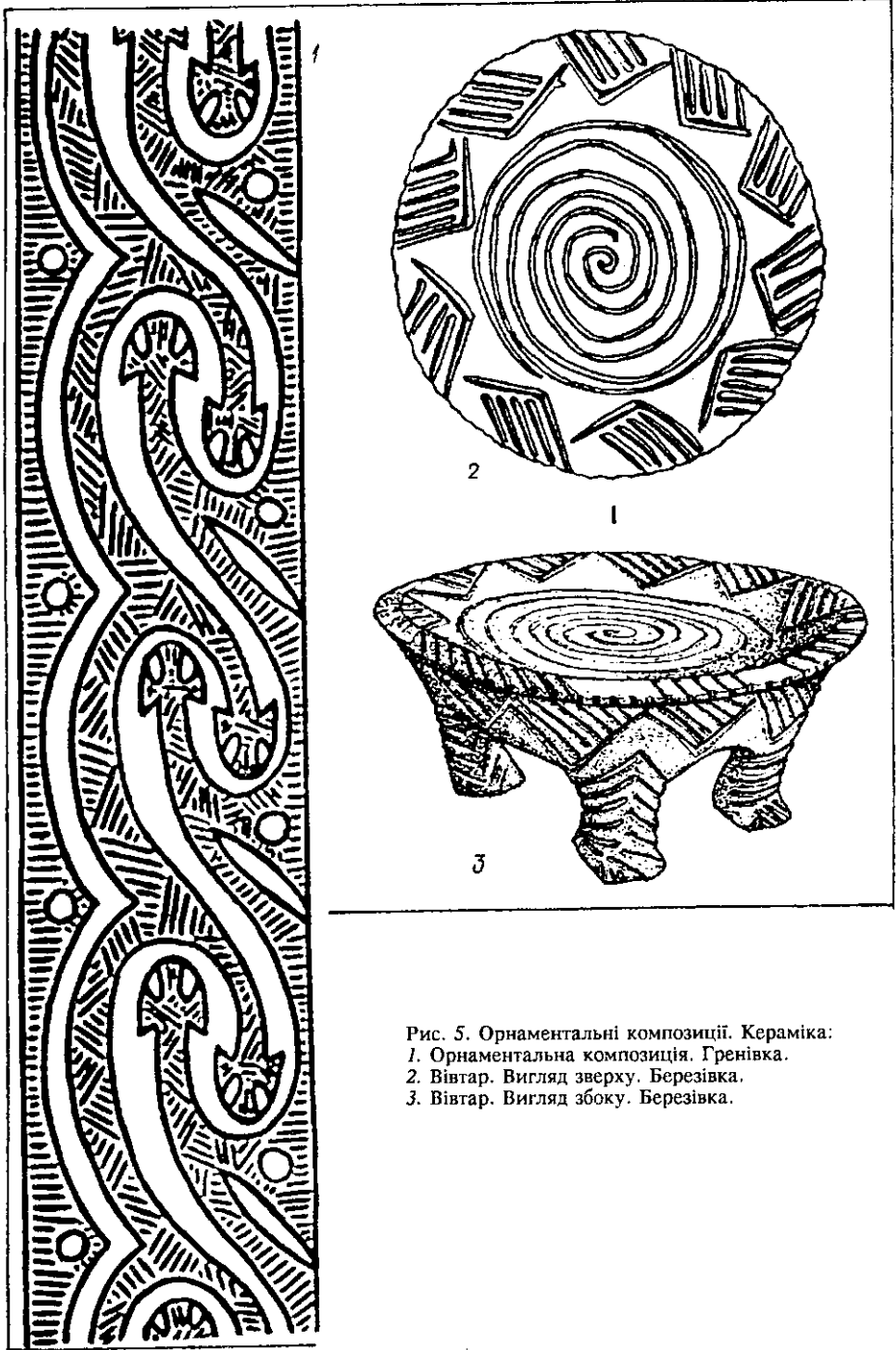

Рис. 5. Орнаментальні композиції. Кераміка:
 1. Орнаментальна композиція. Гренівка.
 2. Вівтар. Вигляд зверху. Березівка.
 3. Вівтар. Вигляд збоку. Березівка.

Артеміда — богиня, яка дає життя, турбується про все живе на землі, благословляє роди, всесілля і одруження¹⁸. Миропільська статуетка, мабуть, відтворює образ «породіллі»¹⁹. Аналогії цій теракоті ми знаходимо в пам'ятках культури Алдсень II²⁰. У подібному приміщенні з Веселого Кута (площадка № 9) також зафіксовані сліди близького за змістом обряду. В східній половині цієї будівлі знаходилось глинобитне підвищення, на якому розміщені зерновки з покриттями, декоровані космогонічним орнаментом — оберегом, кілька зернотерок з розтиральниками. Тут же знайдено фрагмент розписної антропоморфної статуетки та вохру. Мабуть, у цих приміщеннях від-

значались сезонні свята²¹. Навесні, можливо, відкупорювали зерновики, мо­лоли зерно і пекли священні хлібці. Символи головних божеств — стилізовані антропоморфні статуетки брали участь у здійсненні ритуалу. Витоки змісту обрядів, що проводились у зерно­сховищах, походять з вірувань, відбитих у святилищі із Сабатинівки II²², обрядів Березівського поселення²³ і, певно, з глибшої давнини — малоазійських культів²⁴.

У зерно­сховищах та культових приміщеннях, як правило, знаходиться по­суд з космогонічним орнаментом — оберегом. Часто в складних композиціях присутнє зображення змії, культ якої яскраво проявляється в орнаментиці раннього Трипілля і стійко зберігається протягом усього розвинутого етапу. Образ змії в декорі посудин привертав увагу багатьох дослідників²⁵. Значення цього символу полісемантичне. В. Я. Пропп вважає, що первісно добрий змії, пізніше перетворився у свою протилежність²⁶. Але новий образ не за­міщує попередній повністю. Вони чудово співіснують у народному фольклорі пізнішого часу²⁷. Співіснують ці образи і в міфології трипільського суспіль­ства. Змії, який охороняє посіви чи вміст посудини, викликає дощ²⁸ — це символи, відтворені в декорі кераміки досліджуваного нами регіону. Пара змії зображена на амулеті, виявленому поруч із зерновиками (Веселий Кут), зображення змії розміщене на пласкій статуетці-оберезі з Красноставки (рис. 2, 2). Цей символ часто декорує культові предмети (Березівка) (рис. 5, 2). Композиційна схема з мотивами змії, яка інколи переходить у спіраль, з'явившись у ранньому Трипіллі, стає однією з основних і найпоши­реніших в орнаментиці посудин східного ареалу.

Магія родючості полів, зерна тісно переплітається з магією родючості лю­дини. У цьому плані цікаві посудини з антропоморфними рисами. У Березівці знайдено посуд, який скульптурно передає жіночий образ. Його тулуб деко­ровано зображенням змії. Перемичка біноклеподібної посудини із Шкарівки відтворює жіночий образ (рис. 3, 3). На аналогічній посудині з Веселого Кута розтруби з'єднуються ромбом з округлим отвором у середині (рис. 6, 1). Ромб пов'язується дослідниками з символом жінки та родючості²⁹. З другого боку він відтворює чотири сторони світу, простір³⁰. Округлий отвір у перемичці, мабуть, символізує солярний знак³¹. Посаднання між собою символів родю­чості та астральних знаків підтверджує нашу думку про використання бі­ноклів у ритуалах, пов'язаних з культом родючості та вказує ще раз на полі­семантичність релігійних уявлень трипільців. У плані цього сюжету цікаві знахідки антропоморфних посудин, які мають жіночі та чоловічі ознаки. По­судини з рельєфними чоловічими ознаками виявлені на поселеннях Веселий Кут (рис. 4, 2) і Верем'я. На цих же пам'ятках знайдені антропоморфні по-

Рис. 6. Посуд:
1. Бінокль. Веселий Кут.
2. Триноколь. Веселий Кут.

судини, в орнаментиці яких присутні символи, що передають образ жінки. Аналогічна кераміка зустрічається на поселенні Кліщів. Розписна посудина з цього поселення доповнена рельєфною чоловічою ознакою, а інша декорована розписом, що передає образ жінки³².

Наявність цих посудин, мабуть, свідчить про існування культу небесного подружжя³³, який набув такого своєрідного вияву.

Прогресивний розвиток гончарного виробництва у населення східного ареалу народив певні вірування. У багатьох народів виготовлення кераміки має яскраво виражений магічний характер³⁴. У зв'язку з цим певний інтерес викликають об'єкти і предмети культу, пов'язані з керамічними майстернями. На Шкарівському поселенні до одного житлово-виробничого комплексу входили гончарна майстерня і культова будівля. Інтер'єр святилища та виявлений там інвентар дають можливість вважати, що тут проходили церемонії, пов'язані зі святом вогню та води.

Під час розкопок гончарної майстерні на поселенні біля с. Веселий Кут також простежено культ, який мав відношення до керамічного виробництва. Спорудження гончарного горна супроводжувалось окремими релігійними церемоніями, свідченням чого є мініатюрні глиняні конуси, розміщені у певній системі під фундаментом стін печі (рис. 2, 1). В одній з майстерень знаходився вівтар з біноклеподібною посудиною на ньому. Тут же знайдені перепалені фрагменти черепа бика.

На поселенні біля с. Тростяничок поруч з приміщенням, де знаходився горн, виявлено круглий вівтар з чашоподібним заглибленням, навколо якого розташовані зооморфні та інші культові посудини. Тут же знайдено пінтадер з розписом.

Наведені приклади свідчать про появу в трипільському суспільстві вірувань, які мали відношення до керамічного виробництва (промисловий культ за С. А. Токаревим)³⁵. Певну роль у культурі, пов'язаному з виробництвом кераміки, відіграло уявлення про двох богинь. Вияв дуалістичної ідеї спостерігається у двох вівтарях Шкарівського святилища, в біокулярній посудині на вівтарі майстерні з Веселого Кута і в аналогічних посудинах біля вівтаря в Тростяничку. На інші ритуали, пов'язані з керамічним виробництвом Трипілья, вказує ряд авторів³⁶.

Етнографічні матеріали дозволяють оцінити вагомість становища в суспільстві людей, відзначених божеством (причетних до рідкісного ремесла), які користувалися особливими почестями серед своїх одноплемінників. Марновірна свідомість надавала цим людям надприродних властивостей, їм приписувалась магічна сила, чудотворні якості³⁷. Процес виділення осіб зі специфічними релігійними функціями почався, очевидно, наприкінці раннього Трипілья і розвивався на його середньому і пізньому етапах³⁸. В общинах з'являються професіонали, які виконували ритуальні обряди та зберігали існуючі традиції. Фахівці по здійсненню релігійних функцій займали відособлене і часто панівне становище в общині. Можливо, майстер, який виготовляв з глини і води посуд та вмів керувати вогнем гончарної печі, міг виконувати обряди, пов'язані з культом священного вогню та води.

Протягом багатомісячного існування пам'яток східного ареалу Трипілья змінюються співвідношення складових частин його господарської системи, ускладнюється соціальна структура, що знаходить відображення в деяких нових аспектах світогляду. Підвищення ролі скотарства викликає посилення обрядності по відтворенню стада. На спеціальних вівтарях виявлені ритуальні посудини, заповнені кальцінованими кістками тварин (Веселий Кут, Миропілья). Інколи спалене жертвне м'ясо чи посудина, заповнена ним, закопувались під підлогою житла або в ямах (Шкарівка, Веселий Кут, Гарбузин). Цей звичай зберігається і в пізніший час. Так, у Коломийщині I під фундаментом житла № 25 виявлена посудина з жертвними кістками тварин. Подібний ритуал спостерігається і на інших територіях поширення Трипільської культури³⁹. У плані розвитку описаного культу цікаві спостереження, пов'язані з визначенням видової приналежності фауністичних залишків. У Шкарівці, Веселому Куті, у стаді яких переважав бик, посудини заповнювались його перепаленими кістками. На вівтарі у Миропіллі посудина запов-

нена кальцинованими кістками дрібної рогатої худоби, яка переважала у стаді цієї та пізніших пам'яток. Звичай закопувати під підлогою перепалені кістки або тварин має подвійне трактування. Деякі дослідники вважають, що він відбиває культ, пов'язаний з ідеєю оборотності, відродження і, зрештою, співзвучний ідеї родючості, збільшення сім'ї, роду, його благополуччя⁴⁰. О. О. Формозов вважає, що виявлені під підлогою жител залишки тварин є «будівельними жертвами»⁴¹. Обидві версії не виключають одна одну, відбиваючи складність і синкретичність культу. Посилюється і культ сімейних предків-покровителів, який одержав тотемістичне забарвлення. Уявлення про тотемістичних предків є не що інше, як міфологічна персоналіфікація почуття єдності групи, спільності її походження і спадкоємності традицій⁴². Сприйняття цієї ідеї населенням східного ареалу документується знахідками різноманітних зооморфних статуеток, похованнями тварин або їх частин під підлогою будинків. Особливо це характерно для пам'яток початку розвинутого Трипілля Південного Бугу (Березівка) і середини цього етапу в Буго-Дніпровському межиріччі. Під підлогою будинків у садибах пам'яток типу Веселого Кута — Пеніжкове ми зустрічаємо різноманітні зооморфні статуетки. Як правило, ці атрибути культу виявляються в одній з житлових споруд комплексу, вірогідно, в будинку старійшини сім'ї. Зооморфна пластика представлена добре збереженими екземплярами, що дає можливість визначити їх видову приналежність (вівця, дикий кабан, ведмідь, риба) (рис. 2, 6, 7). В одному з комплексів під підлогою будинку поряд з піччю виявлено ритуальне поховання ягняти. Різноманітність видів зображених тварин та звірів, мабуть, пояснюється тим, що тотемізм був не лише формою усвідомлення зв'язку колективу, його єдності, але й усвідомленням його протилежності іншим групам⁴³. Різні тотеми сім'ї виступали в ролі покровителів колективів і нерідко останні носили однакові з ними імена⁴⁴. Повторюваність знахідок зооморфних зображень у кожному житлово-господарському комплексі на ряді поселень (Веселий Кут, Пеніжково-Бучагівка, Харківка, Копіювата) дозволяє говорити, що ми маємо справу з сімейним культом. Кожна з таких груп усвідомлює спорідненість з тим чи іншим тотемом — заступником і проводять магичні обряди впливу на нього. Обряд, атрибутами якого є зооморфна пластика, ритуальні поховання тварин, пов'язаний з певною групою населення і носить колективний характер, що свідчить про пережитки тотемізму. Культ сімейних святих і заступників, як форма релігії, зберігається у багатьох народів і після розкладу материнського роду. У північноамериканських індіанських племен при переході до патриліїного роду збереглися уявлення про міфічних предків і сімейних заступників із зооморфними і зооантропоморфними рисами. У народів Сибіру при становленні батьківського роду розвивається культ родових святих і заступників, що веде до злиття сімейних і родових форм культу. Кожний нанайський рід має своїх духів-заступників, зображення яких зберігається в коморі чи під дахом фанзи. Доглядає за святинами старший у сім'ї⁴⁵. У стародавній Адигеї відзначено шанування домашнього вогнища і родових божеств-заступників: у кожній сім'ї — свій заступник⁴⁶. Пережитки тотемістичних уявлень і світогляд населення Буго-Дніпровського межиріччя тісно переплітаються з іншими уявленнями, породженими землеробською спохою, — з ідеєю родючості. Так, у деяких зооморфних статуетках виявлено домішок зерна, що свідчить про синтез культів.

Орнаментальні композиції зерновиків — яскраве відображення релігійних уявлень населення східного ареалу, передають тричленну структуру світу (рис. 4, 1, 3, 4). В композиціях орнаменту відтворено небо, сонце, хмари, що біжать, інколи з падаючим дощем. Під цим іде зображення рослин, будинків, людини. Нижче смужки землі зображень не було, це дає можливість думати, що у цієї групи племен уявлень про особливий потойбічний світ не було, і, ймовірно, пояснює відсутність могильників у добу розвинутого Трипілля. Мабуть, вони мали особливий ритуал поховання, який не залишав речових слідів. Швидше всього, це було тілоспалення. На вівтарі одного з будинків Миропільського поселення в посудині з кальцинованими кістками тварин виявлено фрагмент обгорілої кістки людини. Під час розкопок у Верем'ї та Щербанівці неодноразово зустрічались грушоподібні посудини, декоровані

складними композиціями заглибленого орнаменту, з кальцинованими кістками людини. На площадках цих поселень часто знаходили рештки обгорілих людських черепів. Виявлені також площадки із залишками кремації (Верем'я — XXVI, Халеп'я I і II)⁴⁷. Посудина з кальцинованими людськими кістками виявлена в шарі попелу, в ямі одного з будинків поселення в Колодистому⁴⁸.

Одним з важливих завдань вивчення ідеології Трипілля є встановлення особливостей прояву релігійних церемоній в різних місцевостях поширення культури. У міру розселення і подальшого розвитку споріднених груп носіїв східнотрипільської культури при збереженні загальних рис наростають і стають відчутними деякі відмінності в їх матеріальній і духовній культурі. Ще більше ускладнюється світогляд населення східного ареалу, коли до його складу вливаються нові групи населення зі своїми віруваннями та культурами.

У період розвинутого Трипілля в межах східнотрипільської культури виділяються групи пам'яток, на основі яких склались чотири локальні варіанти. Поселення буго-дніпровського варіанту розташовані в основному в басейнах річок Рось, Гірський та Гнилий Тікич. Пам'ятки північнобузького (за І. І. Зайцем) або середньобузького (за С. О. Гусевим) варіанту локалізуються по обох берегах північної частини середньої течії Південного Бугу. Третій, південнобузький варіант займає південну частину середньої течії ріки. Четверта група поселень сконцентрована в Подніпров'ї, в районі між Обуховом та Ржищевом і відповідає дніпровському локальному варіанту.

Зараз з'явилися матеріали, які дозволяють, поряд із загальними рисами в релігійних уявленнях населення східнотрипільської культури, визначити відмінності в культовій обрядності для деяких з її локальних варіантів.

У віруваннях населення буго-дніпровського локального варіанту чільне місце займає дуальне жіноче божество, якому присвячені Шкарівське святилище та ритуали, що здійснюються навколо сімейних вівтарів (рис. 1). На посудинах, що зображують жіноче божество, чотирикратний символ — груди — облямовується знаком сонця (рис. 3, 4—6). Лише у населення пам'яток типу Веселого Кута — Пеніжкове (Веселий Кут, Копіювата, Пеніжкове, Вільховець) цього локального варіанту існував ритуал закладки під майбутнє житло зооморфних пластичних зображень тварин, риб тощо. У носіїв східнотрипільської культури цього району у другій половині розвинутого Трипілля з'являються трьохчасні культові посудини. Близька за формою знахідка виявлена на кукутенському поселенні Флорешти V (фінал VII)⁴⁹.

Ці посудини близькі посуду лендельської культури (Глибокі Масувські)⁵⁰, але за формою та декором вони місцеві. Так, триноколь, знайдений на поселенні Веселий Кут (рис. 6, 2), прикрашений візерунком, виконаним червоною фарбою з чорним облямуванням. Композиція і стиль розпису характерні для посуду цього поселення. За формою, пропорціями та розписом він подібний до бінокля, знайденого на вівтарі керамічної майстерні з Веселого Кута (рис. 6, 1).

Поховання вівці під підлогою жител цього ж поселення також знаходить аналогії в обрядах, зафіксованих на поселеннях лендельської культури⁵¹. У цей період населення Буго-Дніпровського межиріччя має контакти з носіями згаданої культури, що можливо, призвело до проникнення деяких елементів ідеологічних уявлень, притаманних племенам лендельського кола, в трипільське середовище.

Дослідники середньобузького локального варіанту вказують на особливість проведення культових дійств⁵². При виконанні сімейних ритуалів населення Клішівка застосовувало велику кількість біноклеподібних посудин⁵³. Ритуальні антропоморфні посудини цього поселення мали своєрідне оформлення і були розписані у стилі, характерному для кукутенських пам'яток Подністров'я. Культові церемоніали на поселеннях середньобузького регіону, мабуть, відбувалися не тільки в спеціалізованих будівлях, а й у відповідних

місцях на просторі⁵⁴. Між будовами часто зустрічаються невеликі заглиблення, в яких знаходять чимало речей сакрального змісту: пластику, біноклі, черепи та роги тварин, конуси, хлібці (Вербівка I, Тростяничок та ін.). У Вербівці I у заглибленні знайдено 5 фігурок птахів, інтерпретованих дослідником цього поселення як ритуальний набір⁵⁵. На деяких поселеннях* (Немирів, Ворошилівка) виявлені культові ями, заповнені попелом, серед якого знаходились зооморфна, антропоморфна пластика, пінтадери, хлібці та кістки тварин. Специфіку регіону також визначає невелика кількість орнаментованої пластики. На деяких поселеннях зустрічаються жіночі фігурки, пофарбовані червоним кольором. Поширена тут і пластика великих розмірів⁵⁶.

Ритуали населення середньобузького локального варіанту, на що вказує С. О. Гусев, часто мають зооморфне навантаження (Вербівка I, Тростяничок, Ворошилівка). У цьому плані надзвичайно цікаве святилище з Ворошилівки⁵⁷. В одному з його приміщень розміщено жертвник, на якому знайдено крем'яний ніж для м'яса та предмети культу із зооморфними рисами. Стіни між камерами святилища були пофарбовані червоною вохрою. У невеликому заглибленні біля культової споруди виявлено модель будівлі, антропоморфну та зооморфну статуетки. Привертають увагу реалістичні зооморфні деталі моделі. У давніх землеробів існувала традиція прикрашати ритуальні будівлі зображенням тварин (чи їх частин)⁵⁸. Образ зооморфного божества часто увінчував фронти моделей (Кашиорелі, Бранче, Вадастра, Росохуватка, Ворошилівка та ін.), що дає можливість припускати аналогічне оформлення і для існуючих святилищ. Цікавою деталлю є те, що у святилищі з Ворошилівки виявлена овальна миска на ніжках. Близької форми посудина знайдена в Шкарівському та Раковецькому святилищах, а також культовому комплексу Чатал Гуюка. За рядом ознак Ворошилівське святилище, на думку дослідників, призначалось для проведення магічних дійств, пов'язаних з поклонінням тваринам (бику)⁵⁹. Культові будівлі аналогічного змісту відомі в Подністрів'ї (Раковець, Конівка)⁶⁰. Проникнення носіїв кукутенської культури в Побужжя простежується з самого початку розвинутого Трипілля, а на етапі VI—VII вже чітко фіксується імпульс із Заходу⁶¹. Можливо, кукутенське населення принесло в Середнє Побужжя не тільки поліхромію розпису посуду, а й характерні для цієї культури культи, які, наклавшись на місцеву основу, дали своєрідне забарвлення ритуалам цих пам'яток.

Свої особливості має і світогляд носіїв південнобузького локального варіанту. В ідеологічних уявленнях жителів цього регіону в період розвинутого Трипілля відчувається спадкоємний зв'язок з ранньотрипільськими племенами, що знаходять вияв у міфічних образах, відображених у декорі кераміки, пластики та інших предметів. Найбільшого поширення у цьому середовищі набув культ змія. Релігійні уявлення, пов'язані з цим образом, у вигляді міфів і обрядності, на думку В. М. Даниленка і В. Г. Збеновича, відносяться до періоду формування ранньотрипільської культури⁶². Змій — одна з найскладніших та незрозумілих фігур світової релігії⁶³ — також привертає увагу дослідників Трипілля⁶⁴. Зображення змія часто зустрічається на кераміці й ритуальних предметах як ранньотрипільських поселень цього регіону (Гайворон, Гренівка, Сабатинівка II та ін.) (рис. 5, 1)⁶⁵, так і на пам'ятках етапу VI (Сабатинівка I, Березівка). Аналіз композиційних схем орнаменту, де використано ідеограму змія, дозволяє визначити кілька його семантичних ознак. Посудини, які відтворюють дуалістичний образ богині родючості, характерні для всіх племен східнотрипільської культури. В середовищі населення південнобузького локального варіанту вони отримують притаманне лише йому оформлення — символ грудей, оточених зображенням змія. На цих посудинах і покришках поряд зі змієм розміщується ідеограма місяця — знак Великої Богині-матері (рис. 3, 1, 4, 5). У землероб-

* Через обмеженість матеріалів, що характеризують ідеологічні уявлення цього регіону, ми звертаємось і до пам'яток кінця розвинутого Трипілля, які, мабуть, певною мірою відображують ритуали ранішого часу.

ському світі Велика Богиня часто виступає в образі богині Місяця — богині відродження, яка дарує життя, підвищує родючість. Можна гадати, що комплекс посудин описаного типу призначений, мабуть, для зберігання насіння, був відтворенням образу Великої Богині (рис. 3, 2): закладене нібито в утробу богині насіння підвищувало свою родючість. У цих композиціях відчувається семантичний зв'язок між уявленнями стародавніх землеробів про родючу силу жінки з родючістю землі, зерна.

Вивчення розгорнутого орнаменту однієї з посудин Березівського поселення описаного вище типу дозволило встановити, що композиція ідеограм передає сонячно-місячний цикл (рис. 3, 1). Від лінії землі відходять і здійснюються вгору, як посередники між небом і землею, чотири змії, в утробі кожного з них зображено місяць, який також виходить із землі. Різні розміри знаків місяця і певна кількість ямок біля кожного з них дозволяють вважати, що тут зображено фази місяця, зміна яких лежить в основі обчислення місяців. Річний рух землі навколо сонця відображає чотиричасність середньої частини композиції, яка передає пори року. В ній же відображена ідея дуалістичності Великої Богині — вмираючої та вічно відроджуючої природи. Відродження — один з головних її проявів. Богиня асоціюється з півмісяцем, чотиричасними композиціями. Ромб навколо горловини посудини може виступати як універсальний символ простору, чотирьох сторін світу⁶⁶. На посудині з Березівки відображена ідея одного з найраніших примітивних місячно-сонячних календарів, які були поширені в досконалішому вигляді у Вавілоні, Китаї, Індії та інших країнах стародавнього світу⁶⁷.

На покришках вищезгаданих посудин часто зображена пара зміїв, що в зустрічному русі обертаються навколо грибоподібної ручки⁶⁸. Образ змія-дракона, на думку В. М. Даниленка, пов'язаний з сонцем та небесною вологою⁶⁹. Це явище відзначено і для олександрівської групи ранньотрипільських поселень⁷⁰. Міфологічний образ змія-дракона характерний не лише культурі Кукутені-Трипілля⁷¹, але й всьому колу неоеолітичних культур південно-східної Європи⁷². Верхнє розміщення ідеограми змія відносно всієї орнаментальної композиції, пофарбування його тулуба в червоний колір на покришках посудин з Березівки і наведені вище аналогії дають підставу вважати, що перед нами небесний змія-дракон (рис. 4, 5). Таке трактування образу підтверджує його причетність до родючості рослин⁷³ і тісно пов'язане з ідеєю, закладеною в орнаментальних композиціях цієї групи посуду.

На Березівському поселенні зустрічаються посудини, які своєю формою нагадують жіночу фігуру, але вони дещо іншого типу, ніж згадувані вище. Швидше всього, вони нагадують велику порожнисту статуетку. В декорі цього посуду також відтворено образ змія. Обвиваючи ноги та стегна жінки, він тягнеться до її лона. Близькі за формою посудини і статуетки з орнаментом даного типу характерні для раннього Трипілля⁷⁴. Аналогічна статуетка відома з більш ранніх розкопок із Березівки⁷⁵. Семантичний взаємозв'язок двох начал зміїного і жіночого відзначався багатьма дослідниками. У давньокитайській міфології змія-дракон Лун — добра істота, втілення світлої небесної сили, зв'язок землі з небом. Мабуть, близький образ зображено і на посудинах та теракотах південнобузького локального варіанту.

У стародавній міфології виділяється ще один образ — самка змія, яка відіграє велику роль у створенні світу. Вона постачає його енергією і поїть землю водою. У віруваннях, пов'язаних з нею, вона сприймалась як покровителька життя, носій добра та хранителька всього найціннішого.

Змія — хтонічна істота, символ землі і родючості, хранителька вод, космічний медіатор, що з'єднує небо і землю⁷⁶. І. В. Мельничук вважає, що в період розвинутого Трипілля змія виступає як атрибут богині родючості й уособлює в собі жіноче начало⁷⁷. На поселеннях південнобузького локального варіанту виявлена група статуеток, на яких зображена ідеограма змії іншого типу, ніж описана вище. Нижче ромба, який передає знак засіяного поля, розміщена згорнута клубком змія. Аналогічні зображення знаходяться на сидницях статуетки, а іноді і на зімкнутих ногах (рис. 2, 8). На початку розвинутого Трипілля ідеограма змії, виконана на пластиці врізним орнаментом, змінюється розписом. На нашу думку, образ змії, згорнутої клубком, вико-

нував роль оберега. Талісман з аналогічною ідеограмою знайдено в культовому місці комори з Веселого Кута. Охоронну функцію образу змії підкреслював Б. О. Рибаків, вивчаючи трипільську пластику⁷⁸. М. Гімбутас вважає, що населення стародавньої Європи поклонялось зміїній богині, атрибутом якої були змії на статуетках⁷⁹. На глибоку архаїку і сталість культу змії вказує О. В. Антонова⁸⁰. Свідченням поклоніння населення південнобузького локального варіанту образу змії є як описані вище статуетки, так і переносні вівтарі, виявлені на поселенні в Березівці. Один із них (зооморфної форми) глиняний вівтар на чотирьох ніжках, що нагадує черепаха. До речі, залишки деталей панциря цієї тварини досить часто зустрічаються серед фауни поселень згаданого регіону. В центрі круглого диска вівтаря відтворено образ змії, згорнутої в клубок, а по його краях вигравірувані різні знаки, які мають семантичний зміст. Переносні вівтарі близького типу виявлені в культурі Болград-Алдень II⁸¹. Зображення змій відомі і на антропоморфних та глиняних жертovníках культури Градешниця. До речі, деякі знаки, зображені на диску вівтаря з Березівки, знаходять аналогії серед знаків на глиняних табличках цієї ж культури⁸². У пізніший час у цьому районі в будинках зафіксовані стаціонарні хрестоподібні глиняні жертovníки⁸³. Часта повторюваність образу змії в культовій обрядності дозволяє вважати, що вона могла бути тотемом цього племени.

Ще про одну особливість культів населення південнобузького локального варіанту свідчать знахідки рогів тварин. Роги бика, що символізують постійне створення і зміни вважають атрибутом великої богині. З колом скотарських та мисливських ідеологічних уявлень пов'язаний і інший божественний персонаж — прототип Артеміди⁸⁴. Слід зазначити, що в господарстві населення, яке залишило ознаки цього обряду, велику роль відіграло полювання. Черепа диких тварин — часті знахідки під будинками Березівського поселення. Населення цього району практикувало й певні ритуали, пов'язані з печами, що підтверджує знайдена на березівському поселенні модель печі з культовими ознаками. Існування обрядів, пов'язаних з печами, підтверджують і знахідки моделей горнів у багатьох неолітичних культурах Південно-Східної Європи⁸⁵.

У релігійних уявленнях мешканців цього регіону в період розвинутого Трипілья (поряд із спадкоємним зв'язком з ранньотрипільськими племенами) відчувається і вплив носіїв гумельницького кола культур, особливо найближчих сусідів — населення культури Алдень II. Проникнення останніх у середовище населення південнобузького локального варіанту відчувається як в духовній, так і в матеріальній культурі. У світогляді, в мистецтві орнаменту і пластики носії східнотрипільської культури відображали свій міфічний світ. Інтегрований святилищ і здійснювані в них обряди з різноманітними атрибутами створювали зміст їх релігійних свят. Поклонінням своїм богам давні землероби хотіли забезпечити циклічне оновлення життя.

Примітки

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— М.—Л., 1949.— № 10; Мовша Т. Г. Святылища Трипольской культуры // СА.— 1971.— № 1.— С. 201—205; Цвек Е. В. Религиозные представления населения восточного ареала трипольско-кукутенской области // Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 160.

² Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО.— Одесса, 1960.— 1(34).— С. 291, 292.

³ Там же.— С. 219—292.

⁴ Мовша Т. Г. Глинобитные жилища раннетрипольского поселения Солончены I // Изв. Молд. ФАН СССР, 5 (25).— Кишинев, 1955.— С. 9.

⁵ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА.— 1950.— № 10.— С. 24, 28.— Рис. 5, 1.

⁶ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 46.

⁷ НА ІА АН України, Ф. 10.

⁸ Арешан Г. Е. Элементы религиозных представлений эпохи зарождения городской цивили-

лизации // Идеологические представления древнейших обществ.— М., 1980.— С. 53—58; Мунчаев Р. М. Энеолит Кавказа // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 129, 130.

⁹ Mellart J. P. Gatal Huuk. A Neolithic Town in Anatolic.— London, 1967.— P. 107, f. 21; P. 113, f. 26; Антонова Е. В. К реконструкции мировосприятия неолитических обитателей Анатолии (на материалах Чатал Хуюка) // Идеологические...— С. 49—53.

¹⁰ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС.— М., 1901.— Т. 1.— Табл. XXVI.

¹¹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 2.— С. 16.— Рис. 28.

¹² Маркевич В. И. Поздне трипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 50.— Рис. 78, 4; Petrescu-Dumbovita M. Santierul Trusesti // SCIV.— 1953.— Anul. XV. 1—2.— P. 14, f. 2.

¹³ Бибииков С. Н. Ранне трипольское поселение Лука-Врублевская на Днепре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 147; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1982.— С. 186, 187.

¹⁴ Цвек О. В. Трипольська посуда з антропоморфними зображеннями // Археологія.— 1984.— XVI.— С. 76—82.

¹⁵ Думитреску Г. Антропоморфное изображение на сосудах из Трояна // Dacia. SN.— IV, 1960.— С. 32.— Рис. 1; С. 34.— Рис. 2; С. 36.— Рис. 34; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 48.— Рис. 72.

¹⁶ ТКУ.— К., 1926.— Вып. 1.— С. 164.— Рис. 26.

¹⁷ Маркевич В. И., Черныш Е. К. Исследования в Пруто-Днестровском междуречье // АО 1973.— М., 1974.— С. 423; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 166; Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутеньских племен // Первобытная археология. Поиски, находки.— К., 1980.— С. 194; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 189.

¹⁸ Кун Н. А. Легенды и мифы древней Греции.— М. 1957.— С. 41.

¹⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 166.

²⁰ Бибииков С. Н., Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница на территории УССР // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 266, 267.

²¹ Цвек Е. В. Некоторые вопросы становления идеологических представлений трипольских племен Буго-Днепровского междуречья // Идеологические представления древнейших обществ.— М., 1980.— С. 101.

²² Макаревич М. Л. Об идеологических...— С. 290—292.

²³ Цыбесков В. П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1976.— С. 173.

²⁴ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1984.

²⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 36.

²⁶ Пропл В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 216—280.

²⁷ Риндюк Н. В. Деякі питання ідеології давньоземлеробських племен та семантика підвіски буго-дністровської культури // Археологія.— 1993.— № 3.

²⁸ Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 170.

²⁹ Амброз А. К. Раннеземледельческий символ // СА.— 1965.— № 3.— С. 13—27.

³⁰ Антонова Е. В. Указ. соч.— С. 14.

³¹ Риндюк Н. В. Вказ. праця.

³² Заец И. И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге (VI—VII) // СА.— 1974.— № 4.— С. 180—199.— Рис. 5, 1; 20, 7; Заец И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге.— К., 1992.— С. 96.— Рис. 47, 11.

³³ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 157—166; Чмихов М. О. Идея священного шлюбу у культурі трипільських племен // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тальянки—В — Кут-Майданецкое.— 1990.— С. 158—162.

³⁴ Воеводский М. В. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР // СА.— 1936.— № 1.— С. 66; Григорьев Г. В. Архаические черты в производстве керамики у горных таджиков // Изв. ГАИМК.— 1931.— Т. X.— Вып. 10.— С. 1, 2.

³⁵ Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.— М., 1964.— С. 236—252.

³⁶ Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с составлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие...— С. 146—152; Гусев С. О. Трипольська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.: Автореф. ... канд. дис.— К., 1992.— С. 16.

³⁷ Токарев С. А. Указ. соч.— С. 297.

³⁸ Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 184; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 151.

³⁹ Формозов А. А. Строительные жертвы на поселениях и в жилищах эпохи позднего металла // СА.— 1984.— № 4.— С. 239.

- ⁴⁰ Бибииков С. Н. Указ. соч.— С. 197, 198; Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днестре.— К., 1974.— С. 101; Мунчаев Р. М. Указ. соч.— С. 137.
- ⁴¹ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 238—241.
- ⁴² Токарев С. А. Указ. соч.— С. 67.
- ⁴³ Толстов С. П. Пережитки тотемизма в дуальной организации у туркмен // Проблемы истории докапиталистических обществ.— М., 1935.— № 9—10.— С. 3—41.
- ⁴⁴ Спиркин А. Происхождение сознания.— М., 1960.— С. 290.
- ⁴⁵ Токарев С. А. Указ. соч.— С. 256, 275.
- ⁴⁶ Там же.— С. 244.
- ⁴⁷ ТКУ.— С. 91—92, 144.
- ⁴⁸ Спицын Л. А. Раскопки глиняных площадок близ села Колодистого Киевской губернии // ИАК.— СПб., 1904.— В. 12.— С. 102.
- ⁴⁹ Тодорова Т. Д. Об одной уникальной находке культуры Кукутень-Триполье // Раннеземледельческие...— С. 166—168.— Рис. 1.
- ⁵⁰ Neustupni, J. *Nastin pravekych dejrn Ceskoslovenska.*— Praha, 1960.— S. 192.
- ⁵¹ Свешиников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области // КСИИМК.— 1956.— № 63.— С. 139.
- ⁵² Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 13—15.
- ⁵³ Засць І. І. Ідеологічні уявлення трипольців поселення Кліщів // Тези доп. Х Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.— Вінниця, 1991.— С. 12, 13.
- ⁵⁴ Макаревич М. Л. Исследования...— С. 28.
- ⁵⁵ Хавлюк П. И. Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА.— 1959.— № 3.— С. 205—208.
- ⁵⁶ Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 13, 14.
- ⁵⁷ Засць І. І. Модель трипольського житла з Південного Бугу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 130—132.
- ⁵⁸ Muller Karpe, H. *Uandbuch der Vorgeschichte.*— Munchen, 1968.— Band II,— Jungeteinzeit, Tägein.
- ⁵⁹ Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 15.
- ⁶⁰ Попова Т. А. Культурный комплекс трипольского поселения Раковец в Молдавии // Краткое содержание докладов годичной научной сессии Ин-та этнографии АН СССР.— Л., 1983.— С. 48, 49. Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Вказ. праця.— С. 42—52.
- ⁶¹ Цвек Е. В. Локальные варианты восточного Триполья // Раннеземледельческие...— С. 21—24; Гусев С. О. Вказ. праця.— С. 16.
- ⁶² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 24; Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 20.
- ⁶³ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 216—280.
- ⁶⁴ Болсуновский К., Макаревич М. Л., Маркевич В. І., Мовша Т. Г., Цвек О. В., Збенович В. Г. у своїх працях звертались до цього образу.
- ⁶⁵ Макаревич М. Л. Исследования...— С. 290—292; Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 20—34.
- ⁶⁶ Антонова Е. В. Очерки...— С. 71; Евсюков В. В. Мифология китайского неолита.— Новосибирск, 1988.— С. 53—78.
- ⁶⁷ Ермолаев И. П. Историческая хронология.— Казань, 1980.— С. 15—22.
- ⁶⁸ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 22.
- ⁶⁹ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 24.
- ⁷⁰ Бурдо Н. Б. Александровская группа раннетрипольских памятников // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 5—29.
- ⁷¹ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 20—34.
- ⁷² Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София, 1979.— Рис. 43, 49 в; Николов Б. Градешница.— София, 1974.— Рис. 41, 45, 75; Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 31.
- ⁷³ Чеснов Я. В. Дракон: метафора внешнего мира // Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии.— М., 1986.— С. 68.
- ⁷⁴ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 32.
- ⁷⁵ Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— 1971.— Вып. 7.— Рис. 5.
- ⁷⁶ Иванов В. В. Дракон. Змей (змея) // Мифы народов мира.— 1980.— Т. I.— С. 394—395.
- ⁷⁷ Мельничук И. В. Изображение змей в Триполье // Археологические исследования молодых ученых Молдавии.— Кишинев, 1990.— С. 39—46.

- ⁷⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 190—192.
- ⁷⁹ Gimbutas M. The Goels and Goddesses of Old Europe (7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cults Images). London, 1974.— P. 137.— Т. 42—146.
- ⁸⁰ Антонова Е. В. Указ. соч.— С.
- ⁸¹ Бибииков С. Н., Субботин Л. В. Указ. соч.— С. 267.
- ⁸² Николов Б. Указ. соч.— С. 145.— P. 6.
- ⁸³ Пассек Т. С. Периодизация...— С. 88, 89, Рис. 1—6.
- ⁸⁴ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 24.
- ⁸⁵ Makkey, J. Altorientalische paraclicen zu den Katesten heiligtun — Stupen. Südosteuropas.— Alba Regia.— Szehesfenezvar, 1971.— XI.— P. 142.— Abb. 5; Kalicz N. Die Hutten nodelle der Lenguel Kultur in Ungara // Gaesschrift fur Mitteldentsche vorgeschichte.— 1976.— Band 60.— S. 121, f. 4, 1—5; Николов Б. Модельт на печь от Салатино. Опыт за интерпретации // Археология.— София, 1990.— XXXIII.— С. 33.— Рис. 1—2.

Е. В. Цвек

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ТРИПОЛЬЯ

В статье на основе систематизации материалов восточнотрипольской культуры раскрываются религиозные взгляды и специфика культовой обрядности населения этого региона. Реконструируются две стороны социальной организации культа, представленные домашними обрядами и ритуалами святилищ поселенческих общин. Декор сосудов восточного ареала — сложная, продуманная система, передающая при помощи пиктограмм мировоззрение его населения. Центральное место в культе плодородия занимает дуальное женское божество, нашедшее отражение в алтарях, керамике и других атрибутах. Своеобразие проявления этого культа зафиксировано в постройках для хранения и помола зерна. Магия плодородия полей, зерна тесно переплетается в сознании древних с магией человеческой плодовитости, о чем свидетельствует ряд находок. Появляются специализированные культы, имеющие отношение к керамическому производству. Изменение соотношения составных частей хозяйства, усложнение социальной структуры общества находит отражение в некоторых новых аспектах мировоззрения. Повышение роли скотоводства вызывает обрядность по воссозданию стада. Усиливается культ семейных предков-покровителей, получивших тотемистическую окраску. Анализ орнаментальных композиций и других материалов дает возможность предполагать отсутствие у этой группы племен представлений о потустороннем мире, что нашло выражение в существовании у них особого ритуала захоронения, не оставляющего вещественных следов. Четко фиксируются особенности проявления культов в разных местностях распространения культуры, обусловленные приходом в ее среду новых групп населения со своими верованиями.

Е. V. Tzvek

THE RELIGIOUS CONCEPTIONS OF THE POPULATION OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

On the base of systematisation of the materials of East—Tripolskaja culture the religious ideas and specificity of the customs of the population of this region are considered. The two sides of the social organization of the cult represented by home customs and rituals of the sanctuaries of the communities of settlements are reconstructed. The decoration of the East area vessels is an involved considered system reproducing the world outlook of the population by pictograms. The main place in the fertility cult sets the dual female deity reflected by altars, pottery and other attributes. The originality of the manifestation of this cult is fixed in the granaries and mills. The magic of the corn and fields fertility is closely interwoven with the magic of human one in the consciousness of ancient people which is confirmed by a number of the finds. The specialized cult concerned the pottery making appears. The change of correlation of the components of economy and the complication of the social structure of society is reflected by some new aspects of the world outlook. The rise of the cattle-breeding role engenderes the cattle reproduction customs. The family ancestors-protectors cult which acquires the totemistic tinge becomes stronger. The analysis of the ornamental compositions and other materials permits to suppose the absence

of the beliefs to the Beyond for this group of tribes which was expressed by the special funeral custom retaining no material traces. The peculiarities of the cult manifestation was clearly fixed at the different areas of spread of the culture which was stipulated by coming of the new groups of population with their own beliefs into its environment.

ЗНАКОВА СИСТЕМА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Т. М. Ткачук

У статті на основі статистично-позиційного вивчення знаків, що використовувались в орнаментативній розписній посуді, розглядаються тенденції в змінах їх кількісного застосування в знаковій системі культури Кукутені-Трипілля на діахронному рівні.

Давно помічено, що наукові ідеї, виникнувши і, здається, не набувши підтримки, через певний час повертаються і оволодівають дослідниками. Це стосується й ідеї О. О. Бобринського, котрий на початку ХХ сторіччя, випереджаючи сучасний семіотичний підхід до вивчення знакових систем, поклав перед собою завдання розробити орнамент дописемних культур «за методикою лінгвістики, шукаючи його етимології»¹.

Але тоді ніхто не використовував цю цікаву ідею на практиці. Можливо, далась взнаки відсутність розробленої методології, з одного боку, і невелика кількість джерел — з іншого.

З виникненням і розвитком семіотичного підходу, на його основі почали вироблятися методи вивчення не тільки знакового аспекту лінгвістики, але й, за термінологією Вяч. Вс. Іванова і В. Н. Топорова, так званих вторинних моделюючих знакових систем², до яких відноситься і орнамент дописемних культур, Кукутені—Трипілля зокрема.

Правда, вивчення знаків цієї культури відбувалося в руслі Бартівської теорії усвідомлення знаків і далі їх символічного розуміння не пішло³. Дослідників цікавило те, що вони визначають, а на те, що означає його «життя», уваги не звертали. На той час, в літературі почали з'являтися заявки на використання семіотичних методів у вивченні кукутенсько-трипільських знаків. Але це стосувалось або окремих речей, наприклад стели з Усатово⁴, або порівняльного аналізу знакових систем поселень Майданецьке і Тальянки на синтактичному рівні⁵. Вивчення ж усієї знакової системи не проводилось.

Перед дослідниками, що звертаються до вивчення знакових феноменів дописемних культур, зокрема Кукутені—Трипілля, стоїть колосальне за обсягом завдання. Насамперед це з'ясування синтактичних відносин між знаками. Сюди входить вивчення парадигматики — зв'язків кожного знаку з іншими, на які він схожий, але в той же час і різниться. Крім цього, необхідно вивчати і синтагматику — співвідношення знаків не тільки між собою, але й з сусідніми, попередні і наступні зв'язки між ними, «мости», які об'єднують їх з іншими знаками⁶.

При зверненні до орнаментів дописемних культур у дослідників часто виникає питання: «Що тут є знак?».

Перефразуючи Є. Гуссерля⁷, можна сказати, що будь-який графічний вислів є знаком. Ми не можемо, принаймні зараз, йти за Гуссерлем і розрізнити в орнаментативній культурі Кукутені—Трипілля «справжні знаки» і «мітки», тому що виділити ці «мітки» з масиву знаків неможливо. Спроби такого виділення можуть мати занадто суб'єктивний характер.

Для виділення знаків на великих серіях однотипного посуду видається